

הרב שלום קליין

קריאת המגילה בעיירות המסופקות

כידוע נקראת מגילת אסתר בעיירות המוקפות חומה מימות יהושע בן נח בט"ו באדר. במאמר זה נדון בשאלה שהועלתה כבר בראשונים, כיצד יש לקרוא בעיירות המסופקות אם הוקפו מימות יב"נ. מתוך הדברים נבחן את השאלה העקרונית האם הכלל ספיקא דרבנן לקולא נאמר בכל ספק דרבנן.

מתוך דברי הראשונים בשאלת העיירות המסופקות נראה, שביסוד הדברים עמדה בעיה בגדריו של הכלל הזה. מצד אחד מכיון שחיוב הקריאה מדרבנן¹ יש להקל גם בספק זה. מאידך מצאנו בגמ' מגילה (ה, ב), "חזקיה קרי בטבריה בארביסר וחמיסר, מספקא ליה אי מוקפת חומה מימות יב"נ." וכן (שם) "רב אסי קרי בהוצל בארביסר ובחמיסר וכו'." ומשמע שאף בספק דרבנן החמירו.

דעת הר"ן: ספק דרבנן באופן החיוב – לחומרא

הר"ן על הר"ף שם (ב, א ברי"ף) ד"ה ולענין, סובר בשם הגאונים שיש לקרוא בי"ד. טעם ראשון לכך הוא, "שהולכים בהן אחר רוב עיירות, שרובן אינן מוקפות חומה מיב"נ." טעם שני הוא, שאף אם זהו "ספק שקול, הר"ל ספק של דבריהם ולקולא, ונמצא פטורות בשניהם, ומבטל ממנו בודאי מקרא מגילה. לפיכך קורא בראשון."

את המקרים של חזקיה ורב אסי שקראו בי"ד וי"טו מסביר הר"ן, שמדובר שם בספק שונה כפי שמבואר בגמ': בטבריה המוקפת מצדה אחד בים הסתפקו האם הקפה שאינה שלמה נחשבת לענין זה, ובהוצל היתה מחלוקת בקבלה. ומוסיף הר"ן, שהקריאה בשני הימים היתה ממידת חסידות. כלומר, שמעיקר הדין די, לפי שני הטעמים, בקריאה בי"ד בכל המקומות המסופקים, אלא שבאותם מקומות בהם יש יסוד סביר יותר לאפשרות שהיו מוקפות חומה מיב"נ, ניתן לקרוא גם בט"ו לחומרא.

ונעמוד ראשית על טעמו השני של הר"ן. לפי טעם זה יש לשאול: מתי איפוא נאמר ספיקא דרבנן לקולא, שהרי אף בספק שקול החמיר הר"ן?

1. עיין ב"י סי' תרפו בענין תענית אסתר, המציין לר"ן תענית (ו, א ד"ה ולענין הלכה). שדעת הר"ן היא שימי הפורים הם דברי קבלה ואינם צריכים חוק. ברא"ש שם פ"ב סי' כד: "דדברי קבלה דברי תורה", וממילא התשובה לשאלה שונה.

נראה שהתשובה לכך היא, שספיקא לקולא נאמר במקום שהספק הוא על עצם החיוב. אך כאשר ברור שקיים חיוב, והספק הוא בפרט מסוים בקיומו, כמו זמן החיוב, יש להחמיר אף בספק דרבנן. ומכיון שבענין זה ברור שיש חובה לקרוא את המגילה באחד משני הימים, עלינו להחמיר אף בספק. לעומת מצב זה, בו החמיר הר"ן, יש לציין למשל את ההלכה בשו"ע י"ד סי' צח ס"ב העוסקת בתערובת איסור, שחלקה נשפך, ואין אפשרות לעמוד על היחס בין האיסור וההיתר. נפסק בשו"ע, שאם מדובר בתערובת מין במינו שאסורה מדרבנן, יש להקל. בעוד שבתערובת מין בשאינו מינו, שאסורה מדאורייתא, יש להחמיר. והסיבה לכך, שבמקרה זה הספק הוא בעצם האיסור, ושם חל הכלל ספיקא דרבנן לקולא.

משנה למלך: העדפת הקריאה ביד - כדי שלא להחמיץ את המצה

אלא שמקשה המל"מ (הל' מגילה א, יא) על טעם זה של הר"ן: מדוע יש לקרוא בי"ד דוקא, הרי גם אם יקראו בט"ו בלבד לא תיבטל קריאת המגילה? המל"מ עונה, שיש להקדים ולקרוא, כדי שלא להחמיץ את המצה. הוא מוסיף עפ"י הגמ' במנחות (מט, א) שעדיפות זו קיימת דוקא כשמדובר במצה אחת. אך בשתי מצוות, שניתן לקיים אחת מהן בלבד, אין עדיפות למצה שומנה מוקדם. המל"מ מוסיף ומקשה סתירה בדברי הר"ן עצמו: בפ' ערבי פסחים (קח, א) דנה הגמ' האם יש להסב בשתי כוסות ראשונות, או בשתי האחרונות. "אמר לה להאי גיסא, ואמרי לה להאי גיסא." מסקנת הגמ': "השתא דאיתמר הכי ואיתמר הכי, אידי ואידי בעו הסיבה." ומקשה הר"ן, והלא ספיקא דרבנן לקולא? בתחילה הוא מתרץ שנוהגים כך לרווחא דמילתא, ואח"כ מוסיף: "ולי נראה, דע"כ בעי למיעבד הסיבה בכלהו. דאי ניזיל לקולא, אמאי נקיל בהני טפי מהני. ואי נקיל בתרויהו, הא מיעקרא מצות הסיבה לגמרי." משמע, שמאותו טעם עצמו שחייב לקרוא בעירות המסופקות בי"ד, הצריך שם להסב בכל הכוסות. מדוע איפוא לא חייב כאן לקרוא גם בט"ו? (ואכן שיטת הרמב"ם, כמבואר להלן, שיש לקרוא בשני הימים). המל"מ תירץ, שאם נקיים מצות הסבה כאחת הדעות, תתבטל האפשרות האחרת לחלוטין. בעוד שביחס לקריאה בט"ו, מכיון שיש כרכים שאין לגביהם ספק, ושם קוראים אמנם בט"ו, ממילא קיומה של תקנת יום ט"ו אינו תלוי בעירות המסופקות.

ויש להקשות על דבריו האחרונים: וכי אם יתברר שאין מקום שקוראים בו בפועל בט"ו, ישתנה דין העיירות המסופקות?

גם בתחילת דבריו יש לעיין. אם הסיבה היא שלא יחמיץ את המצה, א"כ גם במצוות חלוקות יש לקיים את המצה הבאה לידו? אמנם ניתן להסביר, שההקדמה היא מטעם זריזות, ודבר זה שייך דוקא באותה מצוה שיש למהר ולקיימה, אך לא

בשתי מצוות שונות.

להלן נחזור להסבר שיטת הר"ן, אך תחילה נעמוד על שיטת הרמב"ם.

שיטת הרמב"ם: קריאה בשני הימים, ברכה רק בי"ד

הרמב"ם פוסק (מגילה א, יא) "עיר שהיא ספק, ואין ידוע אם היתה מוקפת חומה בימות יב"ט או אחר כן הוקפה, קוראין בשני הימים שהן י"ד וט"ו ובליליהם. ומברכין על קריאתה בי"ד בלבד, הואיל והוא זמן קריאתה לרוב העולם". יש להסיק מדבריו, שהוא חולק על דעת הר"ן, וסובר שבספק דרבנן שברור שיש חיוב באחד מהימים, יש להחמיר ולקרוא בשניהם. בב"י סי' תרפח כתב בשם הר"ר יוסף, שחומרת הרמב"ם היא רק בעיירות שבהן יש יסוד ממשי לאפשרות שהן מוקפות חומה, ולא ספיקא בעלמא, וכהסבר הר"ן בטבריה הוצל, בהבדל, שלדעת הר"ן הקריאה בט"ו היא ממירת חסידות, ולרמב"ם – מדינא. אבל מלשון הר"ן, שהביא בסוף דבריו את דעת הרמב"ם, נראה שנחלקו בכל ספיקא דרבנן בענין זה. וכן הוא במאירי, שהביא את דעת הרמב"ם ורוב הקדמונים, שבספיקא דרבנן בענין זה יש לקרוא בשני הימים. וכן בספר המכתם, שנקט כשיטת הרמב"ם, לא סייג את דבריו. גם בשו"ע סי' תרפ"ח ס"ג פסק כדעת הרמב"ם בסתמא, בלא להגדיר את הספק שבו יש להחמיר בשני הימים. וכן בנו"כ לא הוזכרה הסתייגות בענין. אלא שיש להבין, כיצד מתיחס הרמב"ם לעובדה שרוב העולם קוראים בי"ד. הרי סמך על הרוב כדי להחליט שיש לברך בי"ד בלבד, ומדוע לא יסמוך עליו כדי להחליט שבעיירות המסופקות יש לקרוא רק בי"ד, וכפי שאמנם הורו הגאונים, כנזכר בר"ן?

אף בלא להתייחס לדעת הרמב"ם בהסתמכות על הרוב לענין הברכה, יש להבין מדוע לא נפשוט את הספק ונלך אחר הרוב שיש לקרוא רק בי"ד? נעיר, שבריטב"א (מגילה ה, ב ד"ה גופא) מפורש שאין לסמוך על הרוב בספק דרבנן. לדעתו: "אילו מדינא מספקא לן, לית לן למיקרי כלל, דספיקא דרבנן הוא, דדברי קבלה כשל דבריהם ולקולא. אלא משום דלא נימא דלאו ישראל ניהו, וגם משום פרסומי ניסא, אית לן למיעבד חד יומא לבר. מיהת היינו יום י"ד, דקרו ביה רובא דעלמא."

ניתן להסביר את דעתו, שאף במקום שקיים בודאות חיוב קריאה באחד מהימים, אנו נוקטים ספיקא דרבנן לקולא. ולא זו בלבד, אלא שאף כאשר קיים רוב באחד מצדדי הספק, אין לפשוט את הספק לפיו. סיבת הדבר היא, שהליכה אחר הרוב היא דרך לברר ספק, ואת כאשר יש משמעות לצדדי הספק, וממילא יש גם צורך לבררו בצורות הברור השונות. אך בספק דרבנן, שדינו לקולא, אין כלל משמעות לספק. וכאשר לא מתעורר ספק, ממילא אין מקום לפושטו מדין רוב. אולם בראשונים האחרים נראה שאין הסכמה לדעתו.

מפשט דברי הר"ן דלעיל נראה, שהוא סובר שההליכה אחרי הרוב היא מדינא. וכשם שבסיפא סבר שמדינא אין להקל בספק שקול כשברור שקיים חיוב, ודאי שגם ברישא נקט מדינא שהולכים אחר הרוב. לדעתו מכיון שהרוב מהווה בירור, יועיל הדבר להחמיר גם בדרבנן.

גם הרמב"ם אינו סובר כריטב"א, שהרי לדעת הריטב"א ברור שלא שייך כלל חיוב בשני הימים. יש מקום להסתפק בדעת הריטב"א, האם ניתן לדעתו לברך על הקריאה, שהרי מדינא אין כלל מקום לקריאה?

נשוב לשאלתנו: מדוע לא סבר הרמב"ם שזי לקרוא בי"ד משום רוב? נראה שניתן להסביר את דעת הרמב"ם בהקדמת דברי שער המלך (הל' מגילה א, יא). שאלתו שם היא, כיצד ניתן לסמוך על הרוב, והרי בכל קבוע אנו פוסקים שאין הולכים אחר הרוב, וגם כאן המקומות קבועים במקומם? ותרוץ בשם ס' לשון למודים, שאין קבוע אלא ביצא על ידינו או בפנינו ממקור האיסור. אך כאן לא שייך דבר זה, שהמקום אינו נע.²

ניתן לומר, שבענין זה נחלקו הראשונים: הר"ן והראשונים הסוברים שהולכים אחר הרוב, יסברו שאין כאן דין קבוע, וכסברה בשער המלך; בעוד שהרמב"ם וההולכים בדרכו יסברו, שיש דין קבוע גם בשאלה זו, וממילא יש לחשוש לשני צדדי הספק.

לפי הסבר זה יובן מדוע סבר הרמב"ם שיש לקרוא בשני הימים. אך עדיין קשה הסתירה הפנימית בדבריו, שהרי לענין הברכה סמך על הרוב.

בשו"ע סי' תרפ"ח ס"ד פסק כדעת הרמב"ם, ונושאי הכלים דנו בטעמו. הט"ז בסק"ד הקדים את שאלת הרש"ל, מדוע לא יקראו בברכה בשני הימים, כמו ביו"ט שני של גלויות. תשובת הט"ז היא, שבי"ד יוצאים גם בני הכרך די חובה. מקורו בירושלמי, שכל החודש כשר לקריאת המגילה. הוא מסיים: "מ"מ מתעיל מה שקראו בי"ד, דמצינו בלא"ה קדימה לענין זה. ע"כ אין חשש גמור, וסגי בי"ד כיון שהוא לרוב העולם".

הגר"א מפנה לשני מקורות בירושלמי לענין זה. בפ"א ממגילה ה"א: "תני בשם ר"נ: כל החדש כשר לקריאת המגילה. מה טעמא, ז'החדש אשר נהפך' ... א"ר חלבו: ובלבד עד ט"ו." ושם פ"ב ה"ג בדיון בשאלה, האם בן עיר יכול להוציא יד"ח

2. ת"ש בשענה"מ, שהק' להסבר זה מדברי הר"ש מקינן (הובא בפר' חדש הל' תערובות סי' קי) שאין דין קבוע אלא כשמקור האיסור ידוע בודאות. בכלל זה תרוץ את הקושיא, מדוע לא יאסר העולם כולו בחרישה חויעה משום ספק נחל איתן, שהוא קבוע. ולפירושו, שידעית מקור האסור בודאות היא תנאי לקבוע, הדבר מתורץ. והק' השענה"מ שעצם קושית ס' הכריתות מוכיחה שלא קבל את תרוץ הלשון למודים, שהרי קושיתו היא על מקומות. אמנם, למעין בדברי הר"ש בס' הכריתות (בסוף הספר) מוכח, ששאלתו היתה על היבול, ולא על המקום עצמו, כפי שכתב שם "ואי נסבינן זרע ולא ידעין או מיניה או משאר עלמא — אסור". ואדרבא ניתן לראות את דברי הלשון למודים כמשלימים את דברי ס' הכריתות, שדין קבוע קיים בב' תנאים: (1) שהאסור עצמו ידוע במקורו; (2) שהספק יצא בפנינו מן המקור. ובתנאים אלו לא נאמר "כל דפריש".

בן כרך, נאמר: "דאמר ר' חלבו: הכל יוצאין בי"ד, שהוא זמן קריאתה." בדומה לט"ז מסיק הגר"א מהירושלמי, שבני הכרכים יוצאים יד"ח בי"ד, "ולכן מברכין בי"ד אף לכתחילה." מדבריו ניתן להבין, שקיימת עדיפות לי"ד בכך, שביום זה הכל יוצאים יד"ח. וממילא אף לצד הספק שהחובה בט"ו, יצא. בעוד שאם יקרא בט"ו, לא יצא, שמא אין העיר מוקפת מיב"נ.

אלא שאף אם נבין שיש עדיפות לקריאה ביום י"ד, מדוע לא נברך על הקריאה בט"ו? כשם שאנו קוראים מספק, נברך מספק. משיב הגר"א שם (ד"ה ולא יברך), שהרמב"ם סובר שבכל מצוה שמקיימים מספק בדאורייתא או בדרבנן אין מברכין, אא"כ תקנו רבנן לברך מספק, כדוגמת יו"ט שני של גלויות. ועיי"ש באריכות הסבר שיטת הרמב"ם בענין, נושא שהתחבטו בו נושאי כליו.

אך עדיין אין ההסבר שלם: לפי הגר"א מדוע נקט הרמב"ם שטעם ההלכה שיש לברך בי"ד הוא "שזמן קריאה לרוב העולם", הרי לפי הגר"א (וכן הט"ז) הנימוק שונה, והוא שבי"ד, בניגוד לט"ו, קיים חיוב ברור, בעוד שבט"ו הקיום מסופק. אפשר שלדעת הרמב"ם, כשם שבן כרך יוצא יד"ח כשקורא בי"ד, כך בן עיר יוצא יד"ח כשקורא בט"ו. אלא שקיימת עדיפות לי"ד במקרה של ספק. הסיבה לכך היא, שמן הראוי לקיים המצוה לכתחילה עם הצבור, וכיון שרוב העולם קוראים בי"ד, יש לקיים אז את המצוה בשלימותה.

ביטוס לאפשרות כזאת ניתן להסיק מהסתירה שקיימת לכאורה בין שתי המימרות של ר' חלבו בירושלמי. מצד אחד, בפ"א שם סבר שניתן לקרוא את המגילה עד ט"ו; ומאידך, דעתו בפ"ב ש"הכל יוצאין בי"ד, שהוא זמן קריאתה", ומשמע שם שיש עדיפות לי"ד. לדברינו סבר הרמב"ם, שאמנם גם בן עיר יצא בדיעבד יד"ח, אך לכתחילה יש לקרוא בי"ד, משום שהוא "זמן קריאתה", מושג שהרמב"ם פירשו, שרוב העולם קוראים באותו יום.³

לפי זה יסבור הרמב"ם בנקודה זו כריטב"א שהובא לעיל, שגם הוא התבסס על העובדה שרוב העולם קוראים בי"ד, לא כדי לפשוט את הספק, אלא כדי להעדיף את הקיום בי"ד.

לפי"ז יחלוק הרמב"ם על הראב"ה סי' תקס"ב (הובא במדרכי מגילה סי' תשעה), המקשה מדוע לא יקראו בחול גם בט"ו משום ספיקא דיומא, כמו במועדים אחרים? תשובתו: יש חשש "דלמא י"ד נקבע בזמנו, ואיכא בט"ו משום ולא יעבור". ועוד תירץ שיש לחשוש לאיסור בל תוסיף. ולדברינו, הרמב"ם סובר שניתן לקרוא בט"ו, אלא שיש עדיפות לי"ד.⁴

3. וכך נפסק שם בשו"ע סי"ד, שבן עיר שלא קרא בי"ד, ונודמנה לו מגילה בט"ו – קורא אותה בט"ו. מקורו בשבלי הלקט (הובא בב"י), ולדעת הגר"א שם מקורו בדברי ר' חלבו בפ"א, שקריאתה עד ט"ו "ומשמע אף לבן עיר".

4. אמנם הראב"ה עצמו מסיים שם בקושיא, כיצד קרא חזקיה בי"ד ובט"ו משום הספק? והשיב: "ובדוחק יש לחלק ביניהם". ושאלה היא, האם חזר בו מדבריו, וחילק בין ספק במקומות לספיקא

הסבר ברעת הר"ן: ב"ד קיום המצוה ודאי, ובט"ו מסופק

על יסוד הירושלמי ניתן לפרש את דעת הר"ן בטעמו השני, וכחסבר הגר"א בשו"ע שם ד"ה כרך.

זכור, עמד המל"מ על שתי שאלות עיקריות בדעתו: (1) מדוע יש לקרוא ב"ד; (2) מדוע די כאן בקריאה ב"ד, ואילו בערכי פסחים הצריך להחמיר בשני צדדי הספק. הר"ן סובר, שבספק דרבנן השקול, כאשר ברור שיש חיוב באחת מהאפשרויות, יש לנהוג לחומרא ולחוש לשני הצדדים. אולם בערים המסופקות הענין שונה, משום שלפי הירושלמי אם יקראו ב"ד, יצאו גם בני הכרך ידי חובתם.

כלומר, ביחס ל"ד נדיק מדברי ר' חלבו בפ"ב, ש"ד הוא זמן קריאה לכל. ואת דברי ר' חלבו בפ"א, שניתן לקרוא עד ט"ו, יסביר הר"ן שכונתו היא, שבאופן כללי ט"ו הוא זמן קריאה, אך בפועל קוראים בט"ו רק בני הכרך, ואילו בני העיר אינם יוצאים בו אף בדיעבד. ממילא קיימת עדיפות ברורה לקריאה ב"ד, שממ"נ יצאו ידי"ח המצוה. לעומת זאת בענין הסבה, מכיון שהספק שקול יש להחמיר כשני צדדי הספק כדי לצאת לכל הדעות.

אם כן, לא יהיה מקום לשאלת המל"מ ממנחות, משום שאין העדיפות ל"ד נובעת מדין קדימה.

לפי"ז יסכים הר"ן לראב"ה, שבני העיר אינם יכולים לקרוא בט"ו.⁵

סיכום והערה

עסקנו בשני סוגים של ספיקא דרבנן. האחד, בו הספק הוא בעצם החיוב, ובו יש להקל לכו"ע. הסוג השני הוא, כשעצם החיוב ברור, והספק הוא באופן החיוב או בזמנו. בסוג השני נחלקו הראשונים. הריטב"א הקל מכל וכל, והרמב"ם והר"ן סברו שיש להחמיר עקרונית בשני צדדי הספק. במקרה שיש רוב לאחד מצדדי הספק — לדעת הגאונים המובאים בר"ן ולר"ן עצמו, יש לסמוך על כך; לדעת הרמב"ם, יש לחשוש ולא לפשוט את הספק. לדעת הריטב"א גם כאן יש להקל מדינא לחלוטין. בסיום הדברים נזכיר בעיה בספיקא דרבנן בנושא שונה לחלוטין, שגם בה נחלקו הראשונים בשאלות עקרוניות אלו. הנושא הוא בדין פרישה סמוך לוסת. בבעלי הנפש לראב"ד (עמ' לב) בתחילת שער הסתות (הזכירו הרא"ש גדה פ"ט סי' ב) דן באשה המסופקת אם ראתה לפני הנץ החמה או אחריו. השאלה היא, האם צריכה לפרוש ביום או בלילה. דעה אחת סוברת, שיש להחמיר ביום ובלילה;

דיומא, כפי שצוין בהערות שם מדברי הב"ח. אך ודאי שאינו יכול לסבור שכן עיר יכל לקרוא בט"ו בדיעבד, ובכך חולק על הרמב"ם.

5. אמנם בענין איסור לא יעבור ובל תסיף ודאי יסבור הר"ן שאינם שייכים בעיירות חסופקות, שהרי את מעשי חזקיה ורב אסי הסביר משום מדת החסידות.

